

ХҒТАР 16.21.29

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-102-113>

Тілдік санадағы этномәдени концептілердің ассоциативтік көрінісі

Қ.Қ. Сарекенова¹, М.К. Ахметова^{*2}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹sareke.kk@gmail.com, ²ma7988335@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі этномәдени мағыналардың құрылымы мен мазмұны қарастырылды. Зерттеудің мақсаты – қазақ тілдік сана-сында сақталған этномәдени концепттердің мағыналық өрісін анықтау және олардың атрибуттық, мағыналас және бағалауыштық сипаттамаларын жүйелеу. Міндеттері: ассоциативтік эксперимент жүргізу арқылы респонденттердің ойындағы сөздерге байланысты алғашқы ассоциацияларды жинақтау, алынған деректерді жиілік пен пайыздық үлес тұрғысынан талдау, әрбір этномәдени концепттің мәдени-символдық мәнін ашу және тілдік санадағы позитивті және негативті бағалауыштық реңктерін анықтау болды. Зерттеу 2025 жылдың ақпан айында 150 респонденттің қатысуымен жүргізіліп, 12 этномәдени ұғымға қатысты ассоциациялар талданды. Нәтижесінде қазақ тіліндегі этномәдени концепттердің көпқырлы мағынасы, ұлттық тарихи жады мен рухани құндылықтармен байланысы айқындалды. Сонымен қатар, зерттеу қазақ тілінің этномәдени жүйесін терең түсінуге және ұлттық мәдениеттің тілдік көрінісін ғылыми тұрғыдан жүйелеуге ықпал ететін деректерді ұсынды. Жалпы, бұл зерттеу нәтижелері қазақ жастарының тілдік санасында этномәдени концепттердің берік сақталғанын, олардың символдық, тарихи және құндылықтық мәнінің әлі де өзектілігін көрсетті. Ассоциативтік әдіс ұлттық дүниетанымның құрылымын ашуда тиімді құрал екенін дәлелдеді. Бұл зерттеудің нәтижелері этнолингвистикалық, психоллингвистикалық және мәдениеттанулық зерттеулер үшін құнды дереккөз бола алады.

Түйін сөздер. Этномәдени концепт, тілдік сана, ассоциативтік эксперимент, ұлттық мәдени код, мағыналық өріс.

Түсті: 11.08.2025; Жөнделді: 20.08.2025; Мақұлданды: 18.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

Кіріспе

Қазіргі тіл білімінде тілдік сана мен ұлттық мәдени код мәселелері лингвомәдениеттану, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика бағыттарында кеңінен қарастырылып келеді. Әр ұлттың сөздік қоры оның тарихи жадын, дүниетанымдық ерекшелігін, тұрмыс-салт дәстүрін және рухани құндылықтарын бейнелейді. Сол себепті белгілі бір тілдік бірліктің семантикасын тек қана сөздіктік мағынасымен шектеу жеткіліксіз. Оның мәдени, мифологиялық және эмоциялық реңктерін ашу маңызды.

Сөз мағынасын, ассоциативтік өрісін және бағалауыштық реңкін зерттеудің тиімді әдістерінің бірі – еркін ассоциативтік эксперимент. Бұл әдіс респонденттің санасында стимул сөзбен байланысқан алғашқы реакцияларды тіркеу арқылы когнитивтік құрылымды және сол құрылымдағы мәдени қабаттарды анықтауға мүмкіндік береді (Қайдар, 1998).

Тіл – халықтың рухани қазынасы, мәдени коды мен дүниетанымының айнасы. Әрбір сөз белгілі бір ұғымдық өріске еніп, халықтың тарихи жады мен құндылықтық бағдарын сақтайды. Ассоциативтік эксперимент – тілдік сананың құрылымын, сөздердің мәдени мәнін, символдық жүктемесін зерттеудің тиімді әдістерінің бірі болып табылады (Сыздық, 1997). Қазақ тіл білімінде этномәдени концепттерді зерттеу жұмыстары тілдік деректер мен мәдени контексттерді қатар қамти отырып жүргізіледі. Мұндай зерттеулер халықтың тарихи-мәдени тәжірибесін, ұлттық дүниетанымын, өмірлік қағидалары мен құндылықтарын айқындауға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеудің өзектілігі – қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық дүниетанымның тілдік бейнесін сақтау және оны жас ұрпаққа жеткізудің маңыздылығында. Тілдік санада сақталған этномәдени концепттер – ұлттың мәдени кодын, рухани негізін, моральдық-этикалық бағдарын айқындайтын құндылықтар.

Зерттеудің мақсаты – қазақ тілдік санасында сақталған этномәдени концепттердің мағыналық өрісін анықтау, олардың атрибуттық, мағыналас және бағалауыштық сипаттамаларын жүйелеу.

Зерттеудің нысаны – қазақ тіліндегі ұлттық-мәдени маңызы жоғары 7 стимул сөз: «Шаңырақ көтеру», «Аққу», «Жерұйық», «Туған жер», «Сыбаға беру», «Қазығұрт», «Тазша бала». Бұл сөздер таңдалуында бірнеше себеп бар:

1. Олар ұлттық дүниетанымның әртүрлі қабаттарын қамтиды (тұрмыстық-салттық, мифологиялық, тарихи, эстетикалық).
2. Прагматикалық қызметі әртүрлі (тілек, қарғыс, қасиетті ұғым, мифтік образ, тұрмыстық зат).

Ассоциативтік эксперимент әдісі шетелдік және отандық лингвистикада әртүрлі мақсатта қолданылған. Орыс тіл білімінде бұл бағыттың негізін қалаушылар – А.А.Леонтьев, Н.В. Уфимцева, Ю.Н. Караулов, ал батыс психолінгвистикасында Ч.Осгуд, Д.Хомский, К. Хорн. Қазақ тіл білімінде ассоциативтік өрістер мен лексикалық ассоциация мәселесін Г.С.Смағұлова, А.Е.Карлинский, А.Ш.Жарқынбекова, Б.М.Сағындықұлы еңбектерінде кездестіреміз (Жанпейісов, 1994). Ұлттық-мәдени концептілердің ассоциативтік бейнесін анықтау бағытында соңғы жылдары бірқатар зерттеулер жүргізілсе де, қазақ хал-

қының фольклорлық-мифологиялық және тұрмыстық ұғымдарын бір арнада жинақтап, когнитивтік және бағалауыштық тұрғыдан кешенді талдау жұмыстары аз (Караулов, 2002).

Сондықтан бұл зерттеу қазақ тіліндегі ұлттық мәдениетпен тығыз байланысты сөздердің ассоциативтік өрісін айқындап, олардың респондент санасындағы когнитивтік бейнесін, эмоциялық реңкін және мәдени кодтағы орнын анықтауды мақсат етеді.

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеуде қазақ тілдік санасындағы этномәдени концепттердің құрылымы мен мазмұнын анықтау мақсатында ассоциативтік эксперимент әдісі қолданылды. Ассоциативтік эксперимент – тілдік санадағы сөздерге байланысты алғашқы ойлар мен ассоциацияларды жинау арқылы олардың мағыналық өрісін зерттеуге мүмкіндік беретін тиімді психоллингвистикалық әдіс.

Зерттеу 2025 жылдың ақпан айында ұйымдастырылып, оған 150 респондент қатысты. Қатысушылардың жасы 18-ден 25-ке дейінгі аралықты қамтыды, бұл зерттеуге әлеуметтік және жыныстық құрамның әртүрлілігін қамтамасыз етті. Респонденттерге алдын ала таңдалған бірнеше этномәдени мәні бар сөз ұсынылып, әрбір сөзге қатысты бірінші ойға келген ассоциацияларын жазу тапсырылды.

Жинақталған деректер жиілігі мен пайыздық үлесі бойынша сандық өңдеуден өткізілді. Әрі қарай талдау үш негізгі критерий бойынша жүргізілді:

1. Атрибуттық реакциялар – сөздің нақты, көріністі белгілерін бейнелейтін жауаптар (Маслова, 2001);

2. Мағыналас өрістегі реакциялар – ұғымдық, мәдени, тарихи және символдық байланыстарды көрсетеді (Өмірбекова, 2012);

3. Бағалауыштық реакциялар – респонденттердің сөзге қатысты эмоционалды және құндылықтық реңктерін білдіретін позитивті немесе негативті бағалаулар (Құрманбайұлы, 2014).

Осы әдістемелік тәсіл зерттелетін этномәдени концепттердің көпқырлы мағынасын кешенді түрде ашуға және олардың қазақ тіліндегі ұлттық мәдени кодтағы орнын анықтауға мүмкіндік берді.

Талқылаулар мен нәтижелер

Бұл бөлімде қазақ тілдік санасындағы этномәдени концепттердің ассоциативтік зерттеу нәтижелері жан-жақты талданып, олардың мағыналық өрісі, құрылымы және бағалауыштық сипаттамалары қарастырылады. Алынған деректер атрибуттық, мағыналас және эмоционалды бағалауыштық реакциялар тұрғысынан сараланып, әрбір этномәдени ұғымның тілдік санадағы орны мен ұлттық мәдени кодтағы мәні айқындалады. Талдаулар қазақ тіліндегі этномәдени концепттердің көпқырлы сипатын ашуға, сондай-ақ олардың респонденттердің сана-сезіміндегі әсері мен құндылықтық бағасын түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері этнолингвистикалық және психоллингвистикалық аспектілерде этномәдени концепттерді тереңірек зерттеуге негіз болады (Еспекова & Ахметова, 2025).

Сауланамада респонденттің алғашқы реакция қалдырған сөзі «Шаңырақ көтеру» сөзі. Мәдени-танымдық тұрғыда «шаңырақ» бейнесі фольклорда, шешендік сөздерде, тіпті мемлекеттік рәміздерде де кездеседі (Қазақстан елтаңбасында шаңырақ бейнесі орталық элемент ретінде орналасқан). Бұл оның халық жадындағы орнының беріктігін дәлелдейді.

Эмоциялық реңк тұрғысынан алғанда, «шаңырақ көтеру» тіркесі толықтай позитивті коннотацияға ие. Ол респонденттер санасында қуаныш, мереке, игі тілек, жақсылықпен байланысты. Сондықтан бұл сөз қазақ тілінде тек номинативтік емес, бағалауыштық және прагматикалық қызмет атқарады.

1. «Шаңырақ көтеру»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Үйлену	18	36%
2	Үй салу	12	24%
3	Жаңа өмір бастау	9	18%
4	Отбасы	6	12%
5	Қазақ дәстүрі	3	6%
6	Басқа жауаптар	2	4%
	Барлығы	50	100%

«Шаңырақ көтеру» тіркесі қазақ халқының дүниетанымында әулет құру, отбасы болу, тұрақты мекенге ие болу сияқты аса маңызды әлеуметтік-мәдени мәнге ие ұғымды білдіреді. Респонденттердің басым бөлігі бұл сөзді үйлену (36%) және үй салу (24%) ұғымдарымен байланыстырған. Бұл – тіркестің екі негізгі когнитивтік моделін айқындайды:

1. әлеуметтік-отбасылық модель – үйлену, әулет құру, жаңа өмір бастау;
2. тұрмыстық-материалдық модель – үй тұрғызу, шаңырақ иесі болу.

«Жаңа өмір бастау» (18%) және «отбасы» (12%) деген жауаптар сөздің символдық және метафоралық мазмұнын ашады. Қазақ дүниетанымында шаңырақ – әулеттің тұтастығын, ұрпақ жалғастығын білдіретін киелі бейне. Бұл бейне фольклорда, мақал-мәтелдерде, мемлекеттік рәміздерде жиі көрініс табады.

Ассоциативтік реакциялардың жіктелуі

- Атрибуттық реакциялар – тура, нақты белгілерді көрсететін жауаптар: үй салу, отбасы, қазақ дәстүрі (42%). Бұл топқа кіретін реакциялар «шаңырақ көтеру» тіркесінің тікелей номинативтік мағынасына сәйкес келеді.

- Мағыналас өрістегі реакциялар – ұғымдық байланысы бар, туынды ассоциациялар: үйлену, жаңа өмір бастау (54%). Бұл реакциялар сөздің өмірлік оқиғалармен, әлеуметтік ритуалдармен байланысын көрсетеді.

- Бағалауыштық реакциялар – эмоционалдық реңкке ие жауаптар: қуаныш, береке (4%). Бұл сөздер позитивті коннотацияға ие, респонденттер үшін игі тілек пен мейірімділіктің символы болып табылады.

«Шаңырақ көтеру» тіркесі респондент санасында ең алдымен позитивті реңкке ие мәдени-символдық ұғым ретінде қалыптасқан. Оның ассоциативтік өрісі әлеуметтік және тұрмыстық екі бағытта дамиды, ал бағалауыштық деңгейде бұл сөз қуаныш пен берекені білдіретін концепт ретінде танылады.

2. «Аққу»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Сұлулық	15	30%
2	Махаббат	12	24%
3	Ақ түс	8	16%
4	Құс	7	14%
5	Адалдық	5	10%
6	Басқа жауаптар	3	6%
	Барлығы	50	100%

«Аққу» сөзі қазақ мәдениетінде сұлулықтың, тазалықтың, адал махаббаттың символы ретінде танылған. Фольклорда, әсіресе ән-жыр мен аңыздарда аққу адал жарға, мызғымас достыққа, сұлулыққа теңеледі. Респонденттердің 30%-ы «сұлулық», 24%-ы «махаббат» деп жауап бергені – осы мәдени кодтың әлі де берік сақталғанын дәлелдейді.

«Ақ түс» (16%) және «құс» (14%) жауаптары сөздің тікелей атрибуттық мәнін ашды. «Адалдық» (10%) жауабы – аққудың адалдық пен тазалықтың бейнесі ретіндегі символдық қызметін айқындайды. Қазақ ауыз әдебиетінде «Аққу – киелі құс» ұғымы кең таралған, оны ату немесе жаралау күнә саналған.

Ассоциативтік реакциялардың жіктелуі

- Атрибуттық реакциялар – ақ түс, құс (30%). Бұл жауаптар сөздің табиғи, биологиялық сипатын бейнелейді.

- Мағыналас өрістегі реакциялар – сұлулық, махаббат, адалдық (64%). Мұнда аққудың символдық-мәдени мағынасы көрініс тапқан.

- Бағалауыштық реакциялар – барлығы дерлік позитивті (сұлулық, адалдық, махаббат) және жағымды эмоция тудырады. Теріс коннотация мүлде жоқ.

«Аққу» – респондент санасында тек қана құс емес, эстетикалық және моральдық құндылықтардың символы ретінде орныққан. Ол сұлулық, адалдық, сүйіспеншілік секілді асыл ұғымдармен тікелей байланысты және толықтай позитивті реңкке ие.

3. «Жерұйық»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Құтты мекен	16	32%
2	Бейбітшілік	10	20%
3	Әділетті қоғам	8	16%
4	Асан Қайғы	6	12%

5	Жер райы жақсы жер	6	12%
6	Басқа жауаптар	4	8%
	Барлығы	50	100%

«Жерұйық» – қазақ халқының мәдени жадындағы утопиялық мекен, яғни бейбіт өмірдің, әділдіктің, молшылықтың нышаны. Бұл ұғымның шығу тәркіні Асан Қайғы туралы аңыздармен тығыз байланысты: дана жырау елін барлық қиындықтан, таршылықтан құтқаратын, табиғаты жайлы, халқы тату жер іздейді (Мұқашева, 2018).

Респонденттердің жауаптарында ең жиі кездескені – «құтты мекен» (32%) және «бейбітшілік» (20%). Бұл «Жерұйық» сөзінің рухани-утопиялық моделін көрсетеді: ол тек географиялық мекен емес, сонымен қатар әлеуметтік үйлесімнің символы. «Әділетті қоғам» (16%) деген жауаптар бұл концептінің қазіргі замандық түсініктегі мәнін айғақтайды.

«Асан Қайғы» (12%) және «жер райы жақсы жер» (12%) жауаптары тарихи және табиғи атрибуттарды алға шығарады. Бұл жерде «Жерұйық» ұғымы респондент санасында халық даналығы мен географиялық бейнемен қатар орын алады.

Ассоциативтік реакциялардың жіктелуі:

- Атрибуттық реакциялар – *жер райы жақсы жер, құтты мекен* (44%). Мұнда сөздің тура сипаттамасы, табиғи және тұрмыстық ерекшеліктері бейнеленеді.

- Мағыналас өрістегі реакциялар – *бейбітшілік, әділетті қоғам, Асан Қайғы* (48%). Бұл реакциялар сөздің рухани-мәдени және тарихи контекстін ашады.

- Бағалаушытық реакциялар – *тек позитивті реңктегі сөздер* (құтты мекен, бейбітшілік, әділетті қоғам) – жалпы 100%-ға жуық жауаптар осы бағытта. Теріс коннотация мүлде байқалмайды.

«Жерұйық» – респонденттердің санасында тек қана қиялдағы бақытты мекен ретінде емес, ұлттық бірліктің, әділеттіліктің және бейбіт өмірдің символы ретінде орныққан. Бұл ұғымның ассоциативтік өрісі толықтай позитивті және ұлттық мәдениетте ерекше маңызға ие.

4. «Туған жер»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Отан	18	36%
2	Балалық шақ	12	24%
3	Ауыл	10	20%
4	Табиғат	6	12%
5	Басқа жауаптар	4	8%
	Барлығы	50	100%

«Туған жер» – қазақ тілдік санасында ең алдымен Отан, ел, ауыл ұғымдарымен байланысты. Респонденттердің 36%-ы «Отан», 24%-ы «балалық шақ» деп жауап беруі – туған жердің жеке тұлғалық жады мен ұлттық санадағы орны зор екенін көрсетеді. «Ауыл» (20%) және «табиғат» (12%) жауаптары бұл сөздің тұрмыстық және табиғи бейнелерін алға тартады.

Атрибуттық реакциялар – ауыл, табиғат (32%). Бұл туған жердің тікелей бейнелік сипаттамалары. Мағыналас өрістегі реакциялар – Отан, балалық шақ (60%). Мұнда ұғымның рухани және эмоционалды қыры ашылады. Бағалаушытық реакциялар – түгелдей позитивті, ностальгиялық реңк басым. «Туған жер» сөзі респондент санасында ұлттық бірегейлік пен жеке естеліктердің символы ретінде қалыптасқан. Ол толықтай позитивті эмоция тудырады.

«Туған жер» ұғымы тілдік санада тек географиялық мекен ретінде ғана емес, сонымен қатар адам өміріндегі маңызды эмоционалды және мәдени мәні бар символдық категория ретінде көрініс табады. Кестедегі деректерден байқалғандай, респонденттердің басым бөлігі туған жерді «ауыл» және «Отан» ретінде қабылдайды, бұл ұғымдардың арасындағы тығыз байланыс пен мағыналық бірлікті көрсетеді. Туған жер сөзін «бесік» сакралды ұғымымен қатар талдап қарастырған Л.Еспекова, М.Ахметованың мақаласында қазақтың тілдік санасындағы туған жер ұғымының мәнін аша көрсеткенін тұсы да бұған дәлел бола алады (Еспекова, Ахметова; 2025).

«Ауыл» деген жауаптың басым болуы туған жердің көбінесе ауылдық ортада, табиғат аясында, балалық шақ пен отбасының ортасында қалыптасатындығын білдіреді. Бұл – адамның өміріндегі алғашқы таныстықтар, өмірлік құндылықтар мен дәстүрлердің қайнар көзі ретінде туған жердің маңызды рөлін айқындайды. Сонымен бірге, «Отан» сөзі туған жерге ұлттық, мемлекеттік деңгейдегі эмоционалды бағалау мен патриоттық сезімдерді білдіреді. Бұл жауаптар туған жер ұғымының жеке деңгейден шығып, кеңірек әлеуметтік және ұлттық мағынаға ие екендігін көрсетеді.

«Балалық шақ» және «Табиғат» сияқты ассоциациялар туған жерге байланысты ең жақын, нәзік сезімдерді бейнелейді. Балалық шақ – адамның өмірлік бастауы мен алғашқы естеліктерінің, жадтың тұрағы болса, табиғат – туған жердің экологиялық және эстетикалық бейнесін, оның сұлулығы мен бірегейлігін білдіреді. «Топырақ иісі» жауабы да туған жерге тән, оның физикалық және сезімдік ерекшеліктерін, сондай-ақ ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрлердің символын еске түсіреді (Langacker, 2010).

Осылайша, «Туған жер» ұғымы көпқырлы, ол адамның жеке тарихы мен отбасылық байланыстарынан бастап, кеңірек ұлттық патриотизм мен табиғатқа деген құрметке дейінгі бірнеше деңгейдегі мағынаны қамтиды. Бұл ассоциациялар туған жерге деген терең эмоционалды қарым-қатынасты және оны өмірлік маңызды құндылық ретінде қабылдауды айқындайды. Сондықтан туған жер туралы ұғымды зерттеу кезінде оның тек физикалық орны ғана емес, сонымен қатар адамның рухани және мәдени идентификациясының маңызды компоненті екендігін ескеру қажет.

5. «Сыбаға беру»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Ет бөлісу	18	36%
2	Қонақжайлық	14	28%
3	Дәстүр	10	20%
4	Туысқа беру	6	12%

5	Басқа жауаптар	2	4%
	Барлығы	50	100%

«Сыбаға беру» – қазақ халқының қонақжайлық мәдениетінің маңызды бөлігі. Респонденттердің 36%-ы «ет бөлісу», 28%-ы «қонақжайлық» деп жауап берген. Бұл сөздің қоғамдық-әлеуметтік байланыстарды нығайтатын ритуалдық мәнін көрсетеді.

«Дәстүр» (20%) және «туысқа беру» (12%) жауаптары «сыбаға берудің» туыстық қатынастардағы рөлін айқындайды. Атрибуттық реакциялар – ет бөлісу, туысқа беру (48%). Бұл нақты тұрмыстық әрекетті сипаттайды. Мағыналас өрістегі реакциялар – қонақжайлық, дәстүр (48%). Мұнда мәдени мән-мағынасы көрінеді. Бағалауыштық реакциялар – түгелдей позитивті, өйткені бұл сөз сыйластық, құрмет ұғымдарымен астасады. «Сыбаға беру» концепті – қазақ қонақжайлығының тілдік бейнесі. Ол туыс-бауыр арасындағы сыйластықты нығайту мен әлеуметтік байланысты сақтау құралы болып табылады.

6. «Қазығұрт»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Таудың атауы	16	32%
2	Аңыз	12	24%
3	Нұх пайғамбар кемесі	10	20%
4	Түркістан өңірі	8	16%
5	Киелі жер	4	8%
	Барлығы	50	100%

«Қазығұрт» сөзі ең алдымен географиялық атау ретінде белгілі. Респонденттердің 32%-ы оны «таудың атауы» деп, 24%-ы «аңыз», 20%-ы «Нұх пайғамбар кемесі» деп атауы – бұл ұғымның табиғи-географиялық және мифологиялық қабаттарының қатар өмір сүретінін көрсетеді. «Түркістан өңірі» (16%) және «киелі жер» (8%) жауаптары оның нақты орналасқан жері мен қасиеттілігін айғақтайды. Қазақ дүниетанымында Қазығұрт – қасиетті тау, аңыз бойынша топан су кезінде Нұх пайғамбар кемесі тоқтаған жер.

Атрибуттық реакциялар – таудың атауы, Түркістан өңірі (48%). Мағыналас өрістегі реакциялар – аңыз, Нұх пайғамбар кемесі (44%). Бағалауыштық реакциялар – киелі жер (8%) – толықтай позитивті. «Қазығұрт» – респондент санасында қасиетті тарихи-географиялық нысан ретінде қалыптасқан, ол әрі шынайы географиялық объект, әрі ұлттық аңыздардың маңызды символы.

7. «Тазша бала»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Ертегі кейіпкері	18	36%
2	Тапқыр	14	28%
3	Жетім бала	8	16%
4	Халық ауыз әдебиеті	6	12%

5	Басқа жауаптар	4	8%
	Барлығы	50	100%

«Тазша бала» – қазақ халық ертегілерінде жиі кездесетін тапқыр, сөзге шешен, айлакер жетім бала бейнесі. Респонденттердің 36%-ы оны «ертегі кейіпкері», 28%-ы «тапқыр» деп сипаттаған. Бұл жауаптар оның интеллектуалдық қабілетін және халық ертегілеріндегі басты рөлін көрсетеді. «Жетім бала» (16%) және «халық ауыз әдебиеті» (12%) жауаптары оның әлеуметтік мәртебесін және мәдени контекстін ашады.

Атрибуттық реакциялар – *жетім бала* (16%). Мағыналас өрістегі реакциялар – *ертегі кейіпкері, тапқыр, халық ауыз әдебиеті* (76%). Бағалаушылық реакциялар – түгелдей позитивті, кейде ирониялық реңкке ие. «Тазша бала» – респондент санасында ақылдылық пен тапқырлықтың мәдени символы ретінде орныққан, қазақ ертегілеріндегі маңызды фольклорлық кейіпкер.

Қорытынды

Жүргізілген сауалнама нәтижелері мен этномәдени кілт сөздің ассоциативтік өрісін талдау қазақ халқының тілдік санасында ұлттық дүниетанымның негізгі концепттері айқын және жүйелі түрде сақталғанын көрсетті. Зерттеу нәтижелері қазақ тілдік санасындағы этномәдени концепттердің респонденттердің ойында терең және көпқабатты мағынаға ие екенін көрсетті. 2025 жылдың ақпан айында жүргізілген сауалнамаға қатысқан 50 респонденттің жауаптары әрбір сөздің тек лексикалық мағынасымен шектелмей, ұлттық мәдениет, тарих, рухани құндылықтармен тығыз байланыста екенін айқындады.

Біріншіден, зерттелген сөздердің басым бөлігі (*Жерұйық, Аққу, Туған жер, Сыбаға беру*) толықтай позитивті эмоциялық реңкке ие. Бұл олардың халық санасында рухани-адамгершілік құндылықтармен, мәдени дәстүрлермен және тарихи жадпен тығыз байланыста екенін дәлелдейді.

Екіншіден, ассоциативтік реакциялардың құрылымы үш негізгі топқа бөлінді:

– Атрибуттық реакциялар – сөздің тікелей, нақты белгісін бейнелейтін жауаптар. Бұл топта сөздің номинативтік мәні сақталған. Мысалы, «Аққу» – «ақ түс, құс» сияқты тікелей бейнелер жиі кездеседі.

– Мағыналас өрістегі реакциялар – ұғымдық, символдық, тарихи және мәдени байланыстарды көрсететін ассоциациялар. Бұл топ ұлттық мәдени кодты сақтаудың негізгі арнасы болып табылады.

– Бағалаушылық реакциялар – позитивті немесе негативті реңктегі эмоциялық реакциялар. Бұл топ халық санасының құндылықтық бағдарын айқындайды.

Үшіншіден, сөздердің мәдени мәні көбінесе екі деңгейде көрінеді: Тікелей бейнелік (мысалы, Аққу – құс, ақ түс); символдық-рухани (мысалы, Жерұйық – бейбітшілік пен әділеттілік мекені; Туған жер – ұлттық бірегейліктің белгісі).

Жалпы, бұл зерттеу нәтижелері қазақ жастарының тілдік санасында этномәдени концепттердің берік сақталғанын, олардың символдық, тарихи және құндылықтық мәнінің

әлі де өзектілігін көрсетті. Ассоциативтік әдіс ұлттық дүниетанымның құрылымын ашуда тиімді құрал екенін дәлелдеді.

Бұл зерттеудің нәтижелері этнолингвистикалық, психолінгвистикалық және мәдениеттанулық зерттеулер үшін құнды дерек көзі бола алады. Сонымен қатар, ол тіл үйрету, мәдени білім беру, патриоттық тәрбие беру үдерістерінде тиімді қолданылуы мүмкін.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Мақала 2024-2026 ж. ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын АР23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері» тақырыбындағы гранттық жоба негізінде жазылды.

Авторлардың қосқан үлесі. Қ.Қ. Сарекенова – зерттеу тақырыбы бойынша материалдарды жинау, әдеби шолу, талдау жасау мәселелерімен айналысты; **М.К. Ахметова** – мақаланың концепциясын құру, әдіс-тәсілдерін анықтау, талдау жасау мәселелерімен айналысты.

Әдебиеттер тізімі

Еспекова Л., Ахметова М. (2025) Ассоциациялық тәжірибе және тілдік сана. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. 150, 1 (Mar. 2025), 83–94. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-83-94>

Жанпейісов, Е. (1994) Этнолингвистика: Қазақ дүниетанымының тілдік негіздері. – Алматы: Рауан, 1994. – 350 б.

Караулов, Ю. Н. (2002) Русский ассоциативный словарь. – Москва: Изд-во МГУ, 2002. – 256 б.

Қайдар, Ә. (1998) Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 450 б.

Құрманбайұлы, Ш. (2014) Қазақ тіліндегі жаңа сөздер мен терминдер. – Астана: Ұлттық терминология орталығы, 2014. – 182 б.

Маслова В.А. (2001) Лингвокультурология: Учебное пособие. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – 125 с.

Мұқашева А. (2018) Тілдік сана мен мәдени бағдар. – Алматы: Адам, 2018. – 150 б.

Өмірбекова А. (2012) Психолінгвистика негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 218 б.

Сыздық, Р. (1997) Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 390 б.

Langacker, R. W. (2010) Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2010, pp. 1–395.

К.К. Сарекенова, М.К. Ахметова*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Ассоциативное отражение этнокультурных концептов в языковом сознании

Аннотация. В статье рассматриваются структура и содержание этнокультурных значений в казахском языке. Цель исследования – выявление семантического поля этнокультурных концептов, закреплённых в казахском языковом сознании, а также систематизация их атрибутивных, синонимических и оценочных характеристик. Задачи исследования включали: проведение ассоциативного эксперимента для выявления первичных ассоциаций респондентов на заданные слова; анализ полученных данных с точки зрения частотности и процентного соотношения; раскрытие культурно-символического значения каждого этнокультурного

концепта; определение позитивных и негативных оценочных оттенков в языковом сознании. Исследование было проведено в феврале 2025 года с участием 150 респондентов, в ходе которого были проанализированы ассоциации, связанные с этнокультурными понятиями. В результате выявлено многогранное значение этнокультурных концептов в казахском языке, их связь с национальной исторической памятью и духовными ценностями. Кроме того, исследование представило данные, способствующие более глубокому пониманию этнокультурной системы казахского языка и научной систематизации языкового выражения национальной культуры. В целом результаты данного исследования показали, что этнокультурные концепты прочно сохранились в языковом сознании казахской молодёжи, а их символическое, историческое и ценностное значения сохраняют свою актуальность. Ассоциативный метод показал себя эффективным инструментом выявления структуры национального мировоззрения. Результаты данного исследования могут служить ценным источником для этнолингвистических, психолингвистических и культурологических исследований.

Ключевые слова: этнокультурный концепт, языковое сознание, ассоциативный эксперимент, национальный культурный код, семантическое поле.

K.K. Sarekenova, M.K. Akhmetova*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Associative Reflection of Ethnocultural Concepts in Linguistic Consciousness

Abstract. The article examines the structure and content of ethnocultural meanings in the Kazakh language. The purpose of the study is to identify the semantic field of ethnocultural concepts fixed in Kazakh linguistic consciousness, as well as to systematize their attributive, synonymous, and evaluative characteristics. The research objectives included conducting an associative experiment to reveal the respondents' primary associations with the given words; analyzing the obtained data in terms of frequency and percentage ratios; disclosing the cultural and symbolic meaning of each ethnocultural concept; and determining positive and negative evaluative connotations in linguistic consciousness. The study was conducted in February 2025 with the participation of 150 respondents, during which associations related to 12 ethnocultural concepts were analyzed. As a result, the multifaceted meanings of ethnocultural concepts in the Kazakh language were identified, as well as their connection with national historical memory and spiritual values. Furthermore, the study provided data contributing to a deeper understanding of the ethnocultural system of the Kazakh language and the scientific systematization of the linguistic expression of national culture. The results of this study showed that ethnocultural concepts are firmly preserved in the linguistic consciousness of Kazakh youth, and their symbolic, historical and value significance are still relevant.

Keywords: ethnocultural concept, linguistic consciousness, associative experiment, national cultural code, semantic field.

References

Espekova L., Akhmetova M. (2025) Assotsiatsialyk tazhiribe zhane tildik sana [Associative Experiment and Linguistic Consciousness.]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series Philology, 150(1), 83–94. DOI: [<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-83-94>] [in Kazakh]

- Zhanpeisov, E. (1994) Etnolingvistika: Kazakh duinietanymynyn tildik negizderi [Ethnolinguistics: Linguistic Foundations of Kazakh Worldview] (Rauan, Almaty, 1994, 350 p.) [in Kazakh]
- Karaulov Y.N. (2002) Russkii assotsiativnyi slovar [Russian Associative Dictionary] (Izd-vo MGU, Moskva, 2002, 256 p.) [in Russian]
- Kaidar A. (1998) Kazak tilinin ozekti maseleleri [Current Issues of the Kazakh Language] (Ana tili, Almaty, 1998, 450 p.) [in Kazakh]
- Kurmanbaiuly Sh. (2014) Kazaq tilindegi zhana sozder men terminder [New Words and Terms in the Kazakh Language] (Ulttyk terminologia ortalygy, Astana, 2014, 182 p.) [in Kazakh]
- Maslova V.A. (2001) Lingvokulturologiya: Uchebnoe posobie. (Akademiya Publishing House, Moscow, 2001, 125 p.) [in Russian]
- Mukasheva A. (2018) Tildik sana men madeni bagdar [Linguistic Consciousness and Cultural Orientation] (Adam, Almaty, 2018, 150 p.) [in Kazakh]
- Omirebekova A. (2012) Psikholingvistika negizderi. [Foundations of Psycholinguistics] (Kazakh universiteti, Almaty, 2012, 218 p.) [in Kazakh]
- Syzdyk R. (1997) Soz kudireti [The Power of the Word] (Sanat, Almaty, 1997, 390 p.) [in Kazakh]
- Langacker R. W. (2010) Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2010, pp. 1–395.

Авторлар туралы мәлімет:

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Ахметова Маржан Кәкімқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: ma7988335@gmail.com ORCID: 0000-0003-0542-1755.

Сарекенова Карлығаш Курманғалиевна – кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Ахметова Маржан Какимовна – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: ma7988335@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0542-1755.

Sarekenova Karlygash Kurmangalikyzy – Candidate of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Akhmetova Marzhan Kakimkyzy – corresponding author, Candidate of Philology, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: ma7988335@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0542-1755.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).